

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2024.1.1>
УДК 821.161.2'06-3.09

Олена Романенко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
бульвар Тараса Шевченка, 14, Київ, 01061, Україна
 <https://orcid.org/0000-0003-0150-2494>
o.romanenko.1717@gmail.com

ХУДОЖНЬО-ЕСТЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОБРАЗУ ПРОВІНЦІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Це дослідження присвячене аналізу особливостей змалювання топосу Провінції в сучасній українській прозі та проблемам розвитку ідей геопоетики в українському літературознавстві. Предметом дослідження є поетикально-стильові параметри топосу Провінції в сучасній українській прозі. Інтелектуальною підтримкою цієї статті стали ідеї структуралізму та геопоетики, які належать Ельзбеті Рибіцькій. Мета — системний аналіз поетикально-стильових параметрів топосу Провінції в романах Галини Пагутяк «Слуга з Добромиля», «Зачаровані музиканти», «Магнат», Сергія Жадана «Ворошиловград», Артема Чеха «Район Д». Для цього дослідження було обрано поєднання методів структурно-типологічного аналізу та концептуального аналізу в контексті ідей геопоетики.

Наукова новизна дослідження визначається тим, що в ньому описано три моделі осмислення топосу Провінції в сучасній українській літературі, запропоновано й аргументовано естетичну парадигму моделювання світу і людини в прозових творах сучасних українських письменників у контексті ідей структуралізму та геопоетики.

Результати дослідження презентують три моделі топосу Провінції. У межах першої моделі Провінція описується як географічний простір, у якому виявляються опозиції Центру / Провінції. Друга модель заснована на ідеї міфу як сакрального простору, у ній протиставляються агресивний Центр та аркадійська і гармонійна Провінція. Третя модель ґрунтується на постколоніальних ідеях суперечності між колонізованими культурами і регіонами, описі діалогу із колоніальним минулим, а також образів Своїх / Чужих. Такі теоретичні ідеї цієї статті дали можливість проаналізувати романи Галини Пагутяк «Слуга з Добромиля», «Зачаровані музиканти», «Магнат», Сергія Жадана «Ворошиловград», Артема Чеха «Район Д» та описати особливості змалювання топосу Провінції у творчості сучасних українських письменників. Так, у романах Галини Пагутяк відтворено топос Провінції як містичного простору, із символічними амбівалентними образами, місця, у якому персонаж отримує нагоду самопізнання та переосмислення етичних поглядів. Натомість роман Сергія Жадана презентує топос Провінції як деформований радянським минулим простір, своєрідну семантичну пустку, занедбану й ворожу до персонажа. У романі Артема Чеха втілено модель топосу Провінції як екзистенційної пастки, з якої персонаж прагне втекти і в якій одночасно почувається і Своїм, і Чужим.

Результати дослідження засвідчують продуктивність ідей геопоетики для сучасного українського літературознавства і перспективність дослідження топосу Провінції, зокрема й поетологічних особливостей географічних образів у художніх творах загалом.

Ключові слова: українська література; проза; роман; топос; провінція; геопоетика; структуралізм.

Вступ. В академічних словниках при тлумаченні поняття «провінція» неодмінно маркуються і такі значення: «...заст. Віддалений від столиці, великого культурного центру населений пункт; периферія. ... // *зневажл.* Уживається як символ відсталості, обмеженості і т. ін.» (Винник, 1977, с. 136). Культурно-географічний образ провінції в літературі також моделюється через протиставлення «відсталий — прогресивний», «провінція — метрополія», «периферія — центр». Однак сукупний образ Провінції як метагеографічної цілісності в прозі кінця ХХ — початку ХХІ століття фіксує цікаві трансформації, які дають можливість осмислити зміни культурного коду в змалюванні провінційного буття.

Мета статті. Міркування, якими я хочу поділитися, — це спроба окреслити особливості топосу «Провінція» в українській прозі кінця ХХ — початку ХХІ століття хоча б у загальних рисах. Культурно-географічний образ Провінції поєднує, з одного боку, «аркадійський міф» про гармонійне життя на лоні природи, з іншого — профанний простір буднів, відділений і віддалений від центру. На цих двох складниках формуються уявлення про Провінцію, які описує література, і це ставить перед дослідниками питання про компоненти культурно-географічного образу Провінції, а також їх ієрархію: які з цих компонентів дотичні до класичної моделі «свій — чужий» або «інший — інакший», які компоненти трансформувались у художніх творах.

Звісно, охопити всі ці аспекти в невеликому дослідженні неможливо, тож я спробую: стисло окреслити семіотику простору Провінції та художні засоби її втілення в літературах; розглянути моделі, які можуть бути представлені в сучасній українській прозі; представити художньо-естетичні особливості топосу Провінції у творчості українських письменників кінця ХХ — початку ХХІ століття як нового простору з особливою темпоральністю. Матеріалом для цього дослідження стануть твори Сергія Жадана, Галини Пагутяк, Артема Чеха, у яких простір провінції не тільки місце розгортання подій, але й цілісний просторовий образ із власною темпоральністю, географічною конфігурацією, де оприявнюються універсальні міфологічні чи символічні образи, культура, історія, особиста доля персонажа.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інтелектуальною підтримкою цього дослідження стали ідеї структуралізму Ролана Барта (1988), які дали можливість відтворити моделі оповідних структур у романах Галини Пагутяк «Слуга з Добромиля», «Зачаровані музиканти», «Магнат», Серія Жадана «Ворошиловград», Артема Чеха «Район Д», виокремити систему кодів (за Р. Бартом), що посприяло встановленню поетологічних особливостей топосу Провінції в художній літературі. Структуралізм дає нагоду обговорити ієрархію його компонентів, а ширше — спосіб бачення реальності Провінції в літературі й культурі певної епохи.

Однак потужним інтелектуальним імпульсом до створення цієї статті стали ідеї геопоетики, описані в працях Ельжбети Рибіцької (2008; 2014). Дослідниця, презентуючи 2014 року свої гіпотези в монографії «Геопоетика. Простір і місце в сучасних літературних теоріях і практиках», пише про важливість топографічного повороту в сучасній гуманітаристиці та ті тенденції, які будуть впливати як на теоретичні студії, так і на творчі практики в літературі й мистецтві. Е. Рибіцька виокремлює сім тенденцій: «1. хіазматичне розуміння відносин між простором, з одного боку, і мовою, літературою і культурою — з іншого; 2. неесенціальне, а динамічне розуміння простору як конфігурації перемінних або транзитного простору, не-місця; 3. поєднання просторовості із темпоральністю; 4. повернення категорії місця, а далі — акцентування локальних і регіональних, а також і інших (статевих, етнічних, класових, культурних) параметрів дослідника, письменника чи художніх практик, а також пов'язана із цим проблематизація опозиції “локальне — глобальне”; 5. особливе зацікавлення гібридними просторами, гетеротопіями і пограниччями; 6. пересунення перспективи від онтології до ідеології, від *mimesis* — до прагматики влади над простором, від універсальної міфологізації — до символічного насилля, від поетики простору — до політики місця; 7. переконання, що література перформативно прикликає, творить і надає значень простору» (2014, с. 348). Серед

тенденцій, які означила дослідниця, для цієї розвідки важливими є ідеї акцентування локального і гібридного простору, яким зазвичай є Провінція, надання простору символічного, міфологічного значення, особливий зв'язок між простором і часом, який може характеризувати, наприклад, простір Провінції та притаманну цьому простору темпоральність (як-от повільний час). Методологічні підходи геопоетики дають можливість акцентувати:

– питання поетики (зокрема жанрові особливості твору, у якому описана Провінція як сукупний образ чи локальні образи провінційних містечок; своєрідність персонажа, що мешкає в цьому просторі та ін.);

– питання втілення в художньому творі географічних реалій у їхньому зв'язку з темпоральними вимірами (як відтворено локальний географічний простір чи уявлення про нього у зв'язку з історичним часом чи індивідуальними емоційними переживаннями персонажа та ін.).

Студії з геопоетики (а це праці Е. Рибіцької, а також колективні монографії, наприклад, «Уявна географія регіону — літературні фігури простору» (Kalinowski et al., 2014), «Центри — периферії у польській літературі» (Browary et al., 2015), тематичні випуски часопису «Teksty Drugie. Teoria literatury, krytyka, interpretacja», 2012, 2014 та ін.) актуалізують у змалюванні топосу Провінції ідею символічного порядку цього простору, зв'язок між географічним простором і літературою, політики місця, ідеї пограниччя як особливого регіонального простору тощо.

Методологія дослідження. Провінція — це знаковий елемент культурного простору, описаного в літературі. У системі символічних просторів (як-от Дім, Місто, Дорога й ін.) провінція має особливий статус. Як географічний простір вона вказує на чітку протяжність простору: є Центр / Метрополія і Периферія / Провінція як антитеза. Провінція немов розташована на околиці культурного простору, але водночас Провінція — прихисток того, що було витіснене Центром, знищене Метрополією. Така дуальна модель Провінції як топосу має подвійну перспективу: з одного боку, Провінція — це простір ідеальний, майже утопічний, у якому втілене вічне, істинне, з іншого боку, це простір есхатологічний, у ньому панують приреченість, конечність буття, вичерпність усіх ресурсів Центру. Така семіотична дуальність робить Провінцію складним семіотичним простором, у якому тексти, коди, символічні значення поєднують істинне й оманливе, своє й чуже, провінційне й імперське, реальне й фантастичне.

Структура оповіді у творах про Провінцію неодмінно охоплюватиме мотив мандрів чи переміщення, образ Дому (зокрема й Свого / Чужого Дому), образи Свого / Чужого, мотив трансформації особистості, екзистенційного пошуку. І хоча структура оповіді про Провінцію може бути різною, за Роланом Бартом, можна виокремити типові складники оповідної структури, наприклад:

**Аналіз оповідної структури оповіді про Провінцію
за Роланом Бартом (1988) і Пітером Баррі (2008)**

Назва коду	Змістовий складник	Складники оповіді про Провінцію
Проієратичний код	Указує на дію	Життя в Провінції, подорож до Провінції, втеча з Провінції, повернення до Провінції
Герменевтичний код	Формулює питання чи загадку, указує на непевність	Що таке Провінція, провінційне буття? Хто такі мешканці Провінції? Яка їхня ідентичність?
Культурний код	Установлює зовнішні зв'язки між текстом і тим, що вважається загальновідомим	Стереотипічні уявлення про Провінцію як ідеальний та/або профанний простір
Семічний код	Пов'язаний із темою	Географічні образи (зокрема описи Дому, Дороги, Горизонту, Краєвиду), а також образи регіонального, відмінного від Центру, як загальна тема оповіді
Символічний код	Указує на символічне осмислення Добра і Зла, Життя і Смерті й ін.	Конфлікт між Життям і Смертю — це важлива бінарна опозиція в структурі оповідей про Провінцію

Сукупність описаних кодів дає можливість установити, що структура художніх творів про Провінцію містить такі елементи:

- проживання в Провінції як особливий тип буття зі своєрідними ритмом (спокійним, розмірним, однак сповненим внутрішнього драматизму), втеча / мандри з Провінції або до неї, мотив переміщення дає нагоду встановити спільні й відмінні риси Центру / Провінції, пережити диво, змінити уявлення про себе та інших;

- наявність амбівалентності, іноді навіть асиметрії між Центром і Провінцією, Своім і Чужим;

- суперечність між стереотипами в сприйнятті провінційного буття і мешканців Провінції;

- географічні образи як важливий структурний елемент твору, зокрема сюжетотвірний;

- символічне осмислення Життя / Смерті, Вічності / Минучості.

В основі структури — бінарні опозиції, які формують конфлікт між Центром / Метрополією та Провінцією / Околицею, драматичні колізії репрезентації Іншого / Свого / Чужого і водночас окреслення на цьому тлі власної ідентичності, що дає можливість осмислити стереотипні підходи в культурі.

Результати дослідження. Теоретичні аспекти вивчення топосу Провінції в українському літературознавстві пов'язані з ідеями дослідження географічних і міфологічних образів, а також постколоніальними студіями. Це формує **три моделі осмислення топосу Провінції** в українських філологічних студіях.

Перша модель заснована на ідеї описати Провінцію як географічний простір, у ній виразно виявляються опозиції Центру / Провінції. Причому такі бінарні опозиції описують не тільки Київ як центр України / провінційні простори та міста, які їх уособлюють (це може бути Івано-Франківськ (Станіслав), Житомир, Харків, Черкаси та ін.), але й Центр Австро-Угорської / Російської / радянської імперій та Україну / українські містечка як околиці / провінцію імперії.

Актуалізація антитези «Центр / Провінція» втілюється в сюжетах про:

- втечу з Російської імперії та відкриття «провінційної» України, проживання в провінційному маєтку в романі Валерія Шевчука «Тіні нетлінні»,

що описує еволюцію ідентичності головного персонажа — Теодосія Темницького;

- плин історії та провінційного буття в Станіславі перед Першою світовою війною, пошук власної ідентичності і формування уявлень про регіональну галицьку ідентичність у романі Софії Андрухович «Фелікс Австрія»;

- Львів як унікальний семіотичний простір, де переплітаються минуле і сучасне, сакральне і профанне, які неможливо зруйнувати, навіть коли імперія приходить у цей простір, — у романі «Танго смерті» Юрія Винничука.

І цей список може бути продовжений — завдяки аналізу таких творів, як «Дім для Дома» Вікторії Амеліної, «НеПрості» Тараса Прохаська, «Рівне / Ровно» Олександра Ірванця, «Рекреації», «Московіада», «Перверзі», «12 обручів» Юрія Андруховича та ін. У них актуалізоване питання регіональної ідентичності, яке, до речі, у контексті літературознавчих студій обговорювалося на сторінках колективної монографії «Історії літератури» (Галета et al., 2010). Найактивніше тема регіональної ідентичності як провінційної / такої, що протистоїть агресії Центру / Метрополії і береже власну ідентичність, утілена в сюжетах, пов'язаних із Галичиною.

Друга модель опису топосу Провінції в українській літературі заснована на ідеї міфу як сакрального простору. У ній протиставляються агресивний Центр та аркадійська і гармонійна Провінція. Так з'являються оповіді про гармонійне буття в маленькому містечку, про деструктивний вплив Центру / Метрополії на мешканця Провінції. І так витворюється міф про Провінцію як простір гармонії, щастя, екзистенційні пошуки персонажа завершуються в такій Провінції, а простір Провінції може бути наділений містичними ознаками. Приклади такого осмислення топосу Провінції фіксуємо в прозі Галини Пагутяк («Захід сонця в Урожі», «Слуга з Добромиля», «Зачаровані музиканти», «Магнат»), Володимира Лиса («Століття Якова», «Соло для Соломії»), Дмитра Кешелі («Родаки»), у романі Люко Дашвар «Рай-центр». Міф про Провінцію дає нагоду авторові показати читачу сакральний провінційний простір як досконалий, актуалізує мотив утечі до Провінції, благословенного буття в такому

просторі (якщо, звісно, Центр / Метрополія не порушує цієї ідилії).

Третя модель опису топосу Провінції заснована на постколоніальних ідеях, обговоренні стану колонізованих культур і регіонів, аналізі діалогу з колоніальним минулим та описом образів Своїх / Чужих. В українській літературі це втілено в сюжетах про пошуки власної ідентичності в романах Артема Чеха «Хто ти такий?», «Район Д», Сергія Жадана «Ворошиловград», «Інтернат», Володимира Рафеєнка «Довгі часи», «Мондегрін», Олени Стяжкіної «Смерть лева Сесіла мала сенс», Івана Козленка «Танжер» та ін. Переважно сюжетні колізії в цих романах пов'язані з топосом Провінції — у південних чи східних регіонах України, а також із актуальною для української культури темою протистояння російської / імперської культури та української / регіональної культури¹. У цих творах актуалізується питання формування ідентичності в Провінції, а також (що особливо важливо для української літератури) впливу імперського дискурсу на формування регіональної та руйнування власне української ідентичності. Це втілено в оповіді про збройну окупацію, досвід колонізованого регіону (міста, культури тощо), амбівалентність ідентичності, дискурсивне насильство чи формування стереотипів щодо Провінції та Центру / Метрополії.

Галина Пагутяк: жити в Провінції

У романах «Слуга з Добромиля», «Зачаровані музиканти», «Магнат» Галина Пагутяк змальовує унікальний світ української Провінції, у якому переплітаються реалістичне й містичне, історія фіксується і як реальні події, і як магічна трансформація світу й свідомості людини. Однак усі романи поєднані провідною ідеєю — **«жити в Провінції»**.

Так, у романі «Слуга з Добромиля» Галина Пагутяк оповідає про суспільні трансформації та долі людей, які мешкають у провінційному Добромилі в різні історичні епохи (від 1287 до 1949 року); у романі «Зачаровані музиканти» письменниця не вказує чіткого датування, однак за описаними обставинами і фактами із життя персонажів можна сказати, що це період 1600-х років; роман «Магнат» оповідає про життєві шукання й останні години Яна Щасного Гербурта, а також його випадкового знайомого, і це вочевидь 1616 рік².

Фактично Провінція в названих творах — Добромиль і його околиці. Це місце, віддалене від Центру, й центр тут — або Європа («Зачаровані музиканти», «Магнат»), або Радянський Союз і Європа («Слуга з Добромиля»). Усі три твори

засновані на сюжеті приїзду до Провінції і перебування в цьому світі: Олексій Іванович, лікар, якого доля заносить до монастиря біля Добромиля і який слухає реалістичну й містичну водночас оповідь Слуги з Добромиля (роман «Слуга з Добромиля»); Олександр Журавницький, який після навчання повернувся з Європи й помирає загадковою смертю у власному маєтку в маленькому Журавному, передавши сину драму своєї родини («Зачаровані музиканти»); шляхтич, який прийшов до Добромиля до Яна Щасного Гербурта, став свідком його смерті, а потім — головною дійовою особою в ритуалі його поховання, яка переповідає і проживає життя Яна Гербурта у віддаленій від Центру Європи провінції («Магнат»).

Доброміль, його околиці, Журавне — усе це втілення магічної сили Провінції, де персонажі переживають екзистенційні драматичні моменти пізнання і самопізнання. Дистанціювання від Центру / Метрополії дає можливість персонажам досягнути вічні істини. Особливо цікавою є варіація такого пізнання в романі «Слуга з Добромиля». Цей твір заснований на ідеї зв'язку часів і магічного відлуння давніх епох у сучасності. Письменниця обирає по суті реперні точки — минуле часів Галицько-Волинського князівства, 1600-ті роки і середина ХХ століття, коли до Провінції приходять радянська імперія. І — розповідає історію Добромильського монастиря у світлі реалістичних і містичних подій. Реальність (особливо період окупації радянською імперією) вражає жорстокістю, містична сила допомагає зберегти цей унікальний провінційний простір і частину його мешканців. Відповідно до концепції роману це вдається Слuzі з Добромиля, що каже лікарю Олексію Івановичу: «Я хочу, щоб ви знайшли своє місце в історії, часі, щоб не блукали сиротою по світі, бо це недобре для вас і для усіх» (2010b, с. 165); «скажу, що усе залежить, із якої дороги ви звертаєте: з дороги добра чи дороги зла. Ви звертаєте з неї, коли пізнаєте саму суть дороги» (2010b, с. 193).

Амбівалентність топосу Провінції в цьому творі виявляється як протистояння Добра і Зла в різні епохи, й підсумок, який Галина Пагутяк пропонує читачеві як провідну ідею і фінальну фразу роману, звучить так: «Що їм історія, що їм пам'ять? Добро не має історії. Зло не має історії. Є лише історія Землі, на якій випадково оселилися люди» (2010b, с. 326). Отже, Добромиль у романі стає не тільки географічним сюжетотвірним топосом, але насамперед місцем, де історія виявляє дію Добра і Зла в долях окремих мешканців. Символічне осмислення топосу Провінції як місця магічної сили дає можливість Галині Пагутяк актуалізувати ідею протистояння Добра і Зла в контексті суспільних трансформацій і через зв'язок часів показати силу Зла радянської імперії, яка прийшла до Добромиля й руйнує силу цього провінційного простору, знищуючи пам'ятки, насамперед книжки. Добромильський монастир —

¹ І топос Донбасу займає у цих творах важливу роль. Про це, зокрема: Романенко, О. (2018). Топос Донбасу як нарративний феномен в українській культурі ХХ–ХХІ ст.: спостереження, аналіз, узагальнення. *Питання літературознавства*, 98, С. 81–104; Поліщук, Я. (2018). *Гібридна топографія. Місія й не-місія в сучасній українській літературі*. Книги — ХХІ.

² Ян Щасний Гербурт помирає 1616 року в містечку Добромиль.

це ж бо місце, яке охороняє Слуга перш за все через книжки, бо, як зізнається він у розмові з лікарем, колись «збагнув, яка величезна різниця між словом вимовленим і словом писаним. Коли вони сходяться до купи, шукаючи правила, вдаряє блискавка і починається буря» (2010b, с. 279).

Модель «жити в Провінції» також утілена в романі «Зачаровані музиканти», який розповідає про драматичну долю родини Журавницьких, чий предок, закладаючи Дім, рубає Дерево, чим порушує табу. Руйнування Дому Журавницьких і містичні екзистенційні пошуки Олександра й Матвія Журавницьких розгортаються в Провінції. Центр усього їхнього світу й усесвіту їхньої родини виявляється не в Європі, де навчався Олександр Журавницький, а в провінційному маєтку, посеред якого росте Дерево. У цьому романі географічні образи важать, можливо, менше, ніж символічні, зокрема Дерева, Дім, Сад, Річка, Озеро, зрештою Життя і Смерть. Однак саме руйнування Центру Провінції руйнує родину та її маєток, символічний занепад починається тоді, коли Дерево зрубане, а можливість самопізнання зупинена. Модель «жити в Провінції» в романі «Зачаровані музиканти» розгортається як ідея істинності існування («...ся справа потребує насамперед істини і що ця істина, незалежно від їхнього бажання, рано чи пізно впливе на берег ріки людського життя» (2010a, с. 51)), пізнати себе та істину можна тільки там, де розташований твій Центр. У випадку родини Журавницьких це не Європа, а маєток у Журавному, на подвір'ї якого повинна була б рости Липа. Знищити центр Провінції в цій концепції — зруйнувати баланс Життя і Смерті, зруйнувати Родину, Дім, перейти до світу тих, хто грає музику Княгині і став зачарованим музикантом.

Роман «Магнат» амбівалентну силу Провінції (притягальну, життєствердну й водночас руйнівну) описує через долю Яна Щасного Гербурта і збіднілого шляхтича Северина Никловського, який застає смерть магната й повинен, відповідно до звичаю місцевості і того часу, пів року продовжувати «жити» як Ян Щасний Гербурт, поки того не буде поховано. Проживаючи життя Іншого, цей персонаж осмислює історію магната, який із Центру (Варшави в Польщі) повертається до Провінції, й уповні пізнає. У романі «Магнат» головним структурним засновком є мотив двійництва — Центр / Провінція, Варшава / Добромиль, магнат Ян Щасний Гербурт / збіднілий шляхтич Северин Никловський, Ян Щасний Гербурт / його син Ян Леон. Виявляючи амбівалентності топосу Провінції, Галина Пагутяк пише й про амбівалентність душі та долі персонажів. Проживаючи умовне життя Яна Щасного Гербурта фактично після його смерті, головний персонаж пізнає істину, насамперед про себе:

Я пізнав себе, принаймні намагався се зробити.
Раніше мені таке й на думку не спало. Тепер

я просто сидів і дозволяв світу діяти на мене: спокушати, лякати, дивувати. Але чомусь мені здається, що я се робив не задля себе. А задля Яна Щасного Гербурта, щоб не бути при ньому бовваном, вбраним у його одягу, в якому все-редині лише глина. Хіба я міг вчинити інакше? Адже я був при його смерті, тримав за руку, бачив дві істоти — темну і світлу — коло його смертного ложа. (2014, с. 233–234)

Для Северина Никловського, який проживає в провінційному Добромилі життя Яна Щасного Гербурта після його смерті до часу, поки відбудеться поховання магната, відкривається істина про амбівалентність світу і страшне знання:

Звідки міг знати сей кругловидий чернець, як страшно зазирати бодай на день наперед, коли ти відділився від звичного світу і не знаєш, куди тобі йти, бо дороги багато, й ти не знаєш, котра з них твоя? На роздоріжжі кожен тебе тягне з собою, і ти врешті йдеш з кимось, хто обіцяє не полишати тебе, дбати про тебе, а потім лишає тебе самого у пустелі. (2014, с. 214)

Розшифровуючи біографію Яна Щасного Гербурта, Галина Пагутяк разом із читачами і Северином Никловським прагне створити не тільки карту його зв'язків, а насамперед «карту його свідомості», як пише вона в післямові (2014, с. 253). І виявлення амбівалентності життя, смерті, спогаду і свідомості Яна Щасного Гербурта можливе тільки в Провінції — символічному просторі, де двобій Життя і Смерті, діалог Вічного і Минучого особливо виразний.

Ці три романи Галини Пагутяк фіксують у сучасній українській літературі топос Провінції як місця магічної сили і підтримують концепцію «Провінція — містичний простір». Творам, заснованим на таких ідеях, притаманні:

– поєднання містичної та реалістичної лінії оповіді;

– символічні антиномічні образи Дому / анти-Дому, Саду / Болота, Життя / Смерті, Добра / Зла, Мовчання / Письма та ін.;

– амбівалентність Провінції, яка посилюється через амбівалентні характери персонажів, мотив двійництва, поєднання Я / Інший в одній особі;

– мотив самопізнання в просторі Провінції;

– географічні координати Провінції уособлюють простір етичного пізнання;

– формування міфу про Провінцію як простір, у якому реальне і містичне закономірно взаємодіють, а міфічний простір Провінції сприяє тому, що у свідомості персонажа відбуваються етичні зміни.

Сергій Жадан: повернення до Провінції

Інша модель топосу Провінції — у творах Сергія Жадана, наприклад «Ворошиловград», «І мама ховала це у волоссі», «Інтернат», і її можна визначити як «повернення до Провінції». Ця модель описує сюжет повернення до Провінції

(«Ворошиловград»), руху між кордонами в Провінції під час бойових дій («Інтернат»), приїзду до Провінції («І мама ховала це у волосся»). У всіх випадках топос Провінції поєднаний із топосом Дороги / Переміщення, причому цей шлях є шляхом пізнання себе. Однак особливо цікавим у контексті цього дослідження є роман «Ворошиловград», у якому Провінція — це семантична пустка, й повернення до неї для головного персонажа Германа стає випробуванням і переосмисленням себе. Сюжет роману — повернення до міста дитинства. Простір у тексті має цікаву топокультурну структуру: Центр (вочевидь Харків, із якого Герман виїздить до міста свого дитинства) — Провінція (вочевидь Старобільськ, у романі це маленьке депресивне містечко) — АЗС (майже ціле літо Герман проводить тут, ночує просто неба й не повертається до дому батьків) — Дорога (і та, якою Герман їде до містечка, і та, яка поєднує трасу, де стоїть АЗС, із містечком, і розмиті дороги степу). Крім того, у романі є ще одна особливість: Герман увесь час переміщується чужими помешканнями, випадковими (як-от наймана квартира, АЗС, піонерський табір, лікарня та ін.). Вони не є його рідним Домом, який би міг втілювати шарм гармонійного буття в Провінції. Натомість у романі створено картину постійного перебування головного персонажа в Анти-Домі — чужому, часто агресивному просторі.

Особливе місце в цій складній топокультурній структурі посідає Ворошиловград. Це — назва українського Луганська в 1935–1958 і 1970–1990 роках. Він для Германа є містом-фантомом, містом-Центром. У творі ця назва фігурує тричі: 1) як назва роману; 2) як спогад, до якого спочатку звертається Герман, однак якого не може пригадати його нова знайома Оля; 3) як спогад, який повертається і до Олі. У двох останніх випадках це не спогад про місто, а спогад про фото міста, яке вони на шкільних уроках німецької мови описували чужою їм мовою листівки із зображеннями краєвидів Ворошиловграда. Відтак Ворошиловград — це спогад, не заповнений конкретними, предметними враженнями, це своєрідний симулякр, який наповнює буття персонажів та ідейну концепцію роману особливою семіотичною історією. Це місто-фантом, якого вже немає на карті, спогади про яке деформовані, образ якого стає для Германа приводом сформулювати ключові ідеї твору і свого буття. Перша — це епізод, у якому він говорить Олі:

...мені показують якусь картинку і просять розповісти, що я на ній бачу. А я, Оль, не люблю розповідати про те, чого не знаю. І всі ці картинки не люблю. І не люблю, коли притискають до стіни, вимагаючи грати за чужими правилами. <...> І взагалі нічого з того, що тобі показують, немає, а отже, й розповідати немає про що. І усе це лише спроби використати тебе. На цілком законних підставах. <...>

— Ну як це нічого немає? — не погодилася Оля. — Ось ти ж є, правильно? І я є.

— Правильно, — погодився я. — Я є. А Ворошиловграда немає. І з цим потрібно рахуватись. (2010, с. 183–184)

Персонаж усвідомлює, що ця Провінція, з якої він тікав і до якої повернувся, насправді фантомна, спотворена, симулякр, де руйнується ідентичність як родинна історія, втілена у фото, спогадах, переказах.

Другий епізод пов'язаний із тим, що Ольга пригадала описи листівок на уроках німецької мови: «...мабуть, ці картинки і є моє минуле. Щось таке, що в мене відібрали і примушують про нього забути. А я не забуваю, тому що це насправді частина мене. Можливо, навіть краща частина, — додала вона, подумавши» (2010, с. 433). Цей епізод засвідчує драматичну правду для персонажів: те імітоване уявлення про себе й Інших, яке вони засвоїли в цій Провінції, стало частиною їхньої свідомості, ідентичності. І цю ідентичність можна означити як симулякрну, у ній важливими складниками виступають провінційне, радянське, спотворене.

Роман Сергія Жадана «Ворошиловград» втілює в українській літературі топос Провінції як деформований знаковий елемент простору завдяки таким складникам:

– проживання в Провінції як історія, сповнена внутрішнього драматизму, часом — із трагічним фіналом, Центр як антитеза Провінції — це найближче велике місто, уявлення про яке в персонажів спотворене радянськими ідеологемами;

– амбівалентність Центр / Провінція заснована на ідеї розташування Провінції на околиці культурного простору, але й Центр (у романі Сергія Жадана це Ворошиловград) у семіотичному просторі роману є семантичною пусткою, у ній особливий екзистенційний код — міста-фантому, тобто міста, якого не існує. Тому баланс Центр / Провінція дуже хисткий, примарний, Провінція не може витворити себе як антитеза Центру, мусить, як і її мешканці, шукати оперття у власних симулякрних спогадах, відчувати, що їм бракує цілісності, гармонійності, історії, яка тягнеться і переповідається від покоління до покоління;

– провінційне містечко поєднує строкатість занедбаного простору і вишукані пейзажні картини степу, який його оточує, плинність Дороги, якою проїздять зі Сходу на Захід, але містечко розташоване на відстані від цього шляху. Це витворює модель Провінції як географічної околиці, межі якої розмиті в природних степових ландшафтах, їх, до речі, дуже майстерно описує Сергій Жадан.

Артем Чех: утекти з Провінції

Топос Провінції в романах Артема Чеха схожий із таким же топосом у Сергія Жадана, однак Чех виразніше акцентує мотив утечі, тому в його прозі актуальною є модель «*утекти з Провінції*».

У його романах «Район Д» і «Хто ти такий?» події розгортаються в Черкасах, обласному центрі України, крім того, у першому романі події пов'язані з історіями мешканців, які за радянських часів отримали житло фактично на околиці Черкас, яка згодом отримала назву район Д.

Протистояння Центру (Києва) й Провінції (Черкас) відчувається в обох романах, і воно пов'язане з бажанням персонажа втекти. Ця втеча, однак, не виключає повернення й моделює сюжет романів як спогад про дитячі та юнацькі роки, що дає підстави говорити про наявність ознак роману виховання в обох творах Артема Чеха. І якщо романи Сергія Ждана — це історія повернення і спогаду про себе, щоб сформуванню уявлення про свою ідентичність, то романи Артема Чеха — це оповідь про те, як і чому захотілося втекти з Провінції, чому до неї персонажі все одно повертаються, якими вони стали і що в них сформувалось назавжди саме в Провінції. Персонаж роману «Район Д» зізнається наприкінці твору:

Якось невитравна бідність проступала на стінах будинку, мов піт на шкірі мангальщика, якесь гнітюче осіннє освітлення лягало на двір. Усі ці запахи і крики, побутові негаразди, дитячий плач, п'яне хропіння, окисли очі старих, які попри забобони спостерігали зі своїх вікон за процесією, гадаючи, хто ж із них наступний, по чю душу невдовзі прийде чорний жнець, уся ця туманна непогода майбутнього і сіре, ледь зрозуміле минуле, ці безкінечні смерті й похорони, покійники в дешевих трунах, солодке і небезпечне повітря, розбиті у кров ноги, білий дріб'язок у кишнях, якого стане хіба на кілька найдешевших сигарет, — усе являло гірку дійсність, що належала мені й лиш мені, розгубленому і дикому, ніби привезеному до великого міста папуасу. (2019, с. 317–318)

Переживаючи драму повернення, головний персонаж розповідає про один Дім, розташований на околицях Черкас, і долі його мешканців. Тут, на краю світу, провінційність описана як калейдоскоп історій, вражень, спогадів, що приводять до вражаючого зізнання: «Двадцять років тому я боявся лише темряви, нині ж боюся свого дитинства, тому що воно в тисячу разів сильніше за мене. Я його люблю і боюся» (2019, с. 316). Однак на відміну від інших персонажів, головний оповідач зміг утекти з Провінції, і це дає йому можливість бачити своє дитинство й дорослішання з віддалі часу і місця, тоді як інші описані так:

Більшість із тих, про кого йдеться у цій книжці, були втікачами. Черкаси для них ставали пунктом «Б», куди вони після довгих поневірянь усіма континентами заїжджали, аби осісти й укоренитися душею в радіоактивний бетон. Але з часом життя тиснуло, а щастя так і не приходило. (2019, с. 7)

Отже, Провінція в романі Артема Чеха «Район Д» представлена завдяки:

– оповіді про втечу і повернення, в яких найвиразніше акцентовано неможливість і потребу втечі («Звідси завжди хотілося втекти. Втеча як порятунок була для місцевих звичною парадигмою мрій та бажань» (2019, с. 6));

– опису замкненого географічного простору, обмеженого горизонтами чужих сподівань, мрій та життів і географічними перешкодами («Усі свої дитинство і юність аж до закінчення школи мене оточували потужні географічні кордони й зумовлені ними психологічні бар'єри. Вони були настільки чіткі й виразні, що перетнути їх навіть думки не виникало. З одного боку моє дитинство обмежувала черкаська дамба — довгий земляний насип серед Кременчуцького водосховища, а з другого — переїзд, за яким починалося село Червона Слобода й траса на Чигирин. Так от, перехід й дамба. Дві головні нездоланні межі реального і навіть уявного світу: далі не було куди, далі — було небезпечно, чорно і взагалі виникали великі сумніви, чи далі існувало щось, крім космічного пилу і полярного холоду» (2019, с. 6));

– відсутності акцентованого топосу Центру, його розмитість і невиразність роблять топос Провінції таким семітичним простором, у якому персонаж відчувається своїм і водночас відчуває, що межі міста Черкас і району Д — світ Іншого, але він огорнений туманами й міфами. Тож топос Провінції в романі «Район Д» можна описати через просторову антитезу: простір Провінції — живий, сповнений власних оповідей, переказів, так званих малих історій його мешканців; простір Центру — холодний, нежиттєвий, не пов'язаний у свідомості персонажа з великою оповіддю про історію держави, нації;

– символічному осмисленню Вічності / Минущості Буття, яке розгортається на околицях Провінції, сповнене живого пульсу і водночас згасання. Одна з ключових ідей роману Артема Чеха «Район Д»: Провінція — екзистенційна пастка, з якої важко вибратися, і все одно туди хочеться повертатися.

Висновки. Сучасна українська література презентує читачеві три моделі опису Провінції. Перша актуалізує ідею опозиції Центр / Провінція, друга — ідею Провінції як сакрального простору, третя заснована на ідеях осмислення простору Провінції як місця творення ідентичності, часом — викривленої через імперські впливи. Ці три моделі презентовані у творчих практиках Галини Пагутяк, Сергія Ждана, Артема Чеха і можуть бути проаналізовані й на інших творах сучасної української літератури завдяки поєднанню підходів структуралізму та геопоетики. Топографічний поворот у культурі зокрема спонукає літературу до опису особливих місць українського простору, у яких відбувається «концептуалізація індивідуальних і колективних ідентичностей»

(Рибіцька, 2014, с. 350), оприявлюється щоденний приватний досвід життя особистості, її становлення. Це дає можливість по-новому подивитися на те, як українська література пише про центр і периферію, пограничні чи регіональні простори.

Покликання

- Баррі, П. (2008). *Вступ до теорії. Літературознавство та культурологія*. Смолоскип.
- Винник, В. (Ред.) (1977). *Словник української мови в 11 т.: Т. 8. Природа — Ряхтливій*.
- Галета, О., Гулевич, Є., Рибчинська, З. (Ред.) (2010). *Історії літератури: Збірник статей*. Смолоскип, Літопис.
- Жадан, С. (2010). *Ворошиловград*. Фоліо.
- Пагутяк, Г. (2010а). *Зачаровані музиканти*. Ярославів Вал.
- Пагутяк, Г. (2010б). *Слуга з Добромиля*. Дуліби.
- Пагутяк, Г. (2014). *Магнат*. АБАБАГАМАГА.
- Чех, А. (2019). *Район Д*. Meridian Czernowitz.
- Bartes, R. (1988). *The Semiotic Challenge*. Hill and Wang.
- Browarny, W., Lisak-Gębala, D., Rybicka, E. (Ed.) (2015). *Centra — peryferie w literaturze polskiej XX i XXI wieku*. Universitas.
- Kalinowski, D., Kuik-Kalinowska, A., Mikołajczak, M. (Ed.) (2014). *Geografia wyobrażona regionu. Literackie figury przestrzeni*. Universitas.

- Rybicka, E. (2008). Od poetyki przestrzeni do polityki mi Zwrot topograficzny w badaniach literackich. *Teksty Drugie*, 4, 21–38.
- Rybicka, E. (2014). *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*. Universitas.

References (translated and transliterated)

- Barri, P. (2008). *Vstup do teorii. Literaturoznavstvo ta kulturolohiia*. Smoloskyp.
- Bartes, R. (1988). *The Semiotic Challenge*. Hill and Wang.
- Browarny, W., Lisak-Gębala, D., Rybicka, E. (Ed.) (2015). *Centra — peryferie w literaturze polskiej XX i XXI wieku*. Universitas.
- Chekh, A. (2019). *Raion D*. Meridian Czernowitz.
- Haleta, O., Hulevych, Ye., Rybchynska, Z. (Ed.) (2010). *Istorii literatury: Zbirnyk statei*. Smoloskyp, Litopys.
- Kalinowski, D., Kuik-Kalinowska, A., Mikołajczak, M. (Ed.) (2014). *Geografia wyobrażona regionu. Literackie figury przestrzeni*. Universitas.
- Pahutiak, H. (2010a). *Zacharovani muzykanty*. Yaroslaviv Val.
- Pahutiak, H. (2010b). *Sluha z Dobromylya*. Duliby.
- Pahutiak, H. (2014). *Mahnat*. АБАВАНАМАНА.
- Rybicka, E. (2008). Od poetyki przestrzeni do polityki mi Zwrot topograficzny w badaniach literackich. *Teksty Drugie*, 4, 21–38.
- Rybicka, E. (2014). *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*. Universitas.
- Vynnyk, V. (Ed.) (1977). *Slovník ukraínskoi movy v 11 vol.: Vol. 8. Pryroda — Riakhtlyvyi*.
- Zhadan, S. (2010). *Voroshlyovhrad*. Folio.

Olena Romanenko

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

ARTISTIC AND AESTHETIC FEATURES OF THE IMAGE OF THE PROVINCE IN MODERN UKRAINIAN LITERATURE

This study deals with the features of the description of the Province topos in modern Ukrainian prose and the problems of the development of the ideas of geopoetics in Ukrainian literary studies. The subject of the study is the poetic and stylistic parameters of the Province topos in modern Ukrainian prose. Elzbieta Rybitska's ideas of structuralism and geopoetics became the intellectual support of this research. The goal is a systematic analysis of the poetic and stylistic parameters of the topos of the Province in the novels "The Servant from Dobromil", "Enchanted Musicians", "The Tycoon", by Halyna Pahutiak, "Voroshilovgrad" by Serhiy Zhadan, and "District D" by Artem Chekh. A combination of structural-typological analysis and conceptual analysis methods in the context of the ideas of geopoetics was chosen for this research. The scientific novelty of the study is determined by the fact that it describes three models of understanding the topos of the Province in modern Ukrainian literature, proposes and argues for an aesthetic paradigm of modeling the world and man in the prose works of modern Ukrainian writers in the context of the ideas of structuralism and geopoetics.

The study's results present three models of the topos of the Province. Within the first model, the Province is described as a geographical space in which the opposition of the Center / Province is revealed. The second model is based on myth as a sacred space in which the aggressive Center and the Arcadian and harmonious Province are opposed. The third model is based on post-colonial ideas of the contradiction between colonized cultures and regions, describing the dialogue with the colonial past and images of Own / Strangers. Such theoretical ideas of this article made it possible to analyze the novels by Halyna Pahutiak, "The Servant from Dobromil", "Enchanted Musicians", "The Tycoon", Serhiy Zhadan's "Voroshilovgrad", Artem Chekh's "District D" and describe the features of depicting the topos of the Province in the works of modern Ukrainian writers. Thus, in the novels by Halyna Pahutiak, the topos of the Province are reproduced as a mystical space with symbolic ambivalent images. In this place, the character gets an opportunity for self-discovery and rethinking ethical views. Instead, Serhiy Zhadan's novel presents the topos of the Province as a space deformed by the Soviet past, a kind of semantic wasteland, abandoned and hostile to the character. In the novel by Artem Chekh, the model of the topos of the Province is embodied as an existential trap from which the character seeks to escape and simultaneously feels both his own and a stranger.

The study results prove the productivity of geopoetics for modern Ukrainian literary studies, the perspective of the study of the topos of the Province in particular, and the poetic features of geographical images in artistic works in general.

Keywords: Ukrainian literature; prose; novel; topos; Province; geopoetics; structuralism.